

Rafał Zarebski
(Uniwersytet Łódzki,
e-mail: rafal.zarebski@uni.lodz.pl)
ORCID: 0000-0003-1918-2169

NAZWY CZARNOSKÓRYCH MIESZKAŃCÓW AFRYKI W DAWNYCH PRZEKŁADACH NOWEGO TESTAMENTU

Do przyjrzenia się określeniom wskazującym na czarnoskórych mieszkańców Afryki w średniopolskich przekładach *Nowego Testamentu* (NT) skłoniły mnie problemy, które obserwujemy we współczesnej polszczyźnie. Okazuje się bowiem, że niełatwo dziś znaleźć nazwę dla osoby czarnoskórej, która byłaby jednoznaczna, syntetyczna, a przede wszystkim pozbawiona ocen wartościujących. Ogląd słowników dokumentujących leksykę współczesną, publikacji o charakterze poprawnościowym, a także wypowiedzi użytkowników języka zamieszczanych w mediach dowodzi, że trudno wskazać taką jednostkę leksykalną, która trafnie oddawałaby sens grupy nominalnej *osoba czarnoskóra // ciemnoskóra*.

Na wskazany problem warto spojrzeć z szerszej perspektywy, w której można by się odwołać do faktów historycznych. Interesująca wydaje się próba dotarcia do źródeł powstania negatywnych skojarzeń, w jakie obrosły nominacje odnoszące się do osób czarnoskórych, oraz wskazania przyczyn, zarówno językowych, jak i pozajęzykowych, które spowodowały, że pewne leksemy nabrały zabarwienia ujemnego. Asumptem do przedstawianych tu rozważań stały się dwa krótkie fragmenty z polskich przekładów *Dziejów Apostolskich*, stanowiących część NT, w których pojawiły się rozmaite ekwiwalenty tłumaczeniowe odnoszące się do osób o czarnej skórze. Celem opracowania jest prześledzenie tendencji translatorskich w zakresie wykorzystywania polskich lub mających obcą proveniencję, ale przyswojonych, odpowiedników leksemów greckich (użytych w wersji oryginalnej NT) i łacińskich (wykorzystanych w *Wulgacie*), uwzględniające analizę semantyczną tych nazw z odwołaniem się do danych leksykograficznych, a w mniejszym zakresie także tekstowych oraz do uwarunkowań pragmalingwistycznych. Prowadzone w ten sposób obserwacje powinny pomóc nie tylko we wskazaniu zależności pomiędzy zmianami semantyki interesujących mnie określeń w polszczyźnie ogólnej na poszczególnych etapach jej historii a indywidualnymi wyborami tłumaczy, ale również w uchwyceniu momentu, w którym dana, pierwotnie neutralna, nominacja uzyskała ujemny odcień znaczeniowy.

Analizą filologiczną objęto jednostki wyekscerpowane z 10 polskich przekładów biblijnych, powstałych w XVI i XVII w., opartych na różnych podstawach (greckim oryginale: NTM, BBrz, BB, NTB, NTCz, BG, łacińskiej *Wulgacie*: NTSz, BL, NTW, BW), zróżnicowanych nie tylko wyznaniowo (przekłady protestanckie, katolickie, ekumeniczne itd.), ale także w zakresie technik i strategii tłumaczenia.¹

W *Dziejach Apostolskich* leksemy odnoszące się do postaci pochodzących z Afryki, najprawdopodobniej, jak o tym przekonują znawcy przedmiotu, czarnoskórych, wystąpiły trzykrotnie w obrębie dwóch wersetów [Ia, Ib, IIa]:

I.

*A on poszedł. Właśnie wtedy przybył do Jerozolimy oddać pokłon Bogu [Ia] Etiop, dworski urzędnik (Ib) królowej etiopskiej, Kandake, zarządzający całym jej skarbem [Dz 8,27] [BT] (por. gr. και ἀναστὰς ἐπορεύθη. και ἰδοὺ ἀνὴρ Αἰθίοψ εὐνοῦχος δυνάστης Κανδάκης βασιλίσσης Αἰθιοῦπων, ὃς ἦν ἐπὶ πάσης τῆς γᾶς αὐτῆς, ὃς ἐληλύθει προσκυνήσων εἰς Ἱερουσαλήμ, łac. *Et surgens abiit; et ecce vir Aethiops eunuchus potens Candacis reginae Aethiopum, qui erat super omnem gazam eius, qui venerat adorare in Ierusalem*);*

II.

*W Antiochii, w tamtejszym Kościele, byli prorokami i nauczycielami: Barnaba i Szymon zwany [IIa] Niger, Lucjusz Cyrenejczyk i Manaen, który wychowywał się razem z Herodem tetrarchą, i Szawel [Dz 13,1] [BT] (por. gr. Ἦσαν δὲ ἐν Ἀντιοχείᾳ κατὰ τὴν οὖσαν ἐκκλησίαν προφῆται και διδάσκαλοι ὃ τε Βαρναβᾶς και Συμεὼν ὁ καλούμενος Νίγερ και Λούκιος ὁ Κυρηναῖος, Μαναὴν τε Ἡρώδου τοῦ τετραάρχου σύντροφος και Σαῦλος, łac. *Erant autem in ecclesia, quae erat Antiochiae, prophetae et doctores: Barnabas et Simon, qui vocabatur Niger, et Lucius Cyrenensis, et Manaen, qui erat Herodis tetrarchae collectaneus, et Saulus*).²*

Informacji na temat wspomnianych osób dostarcza m.in. konkordancja Cz. Bosaka [1996, 123, 432, 659], w której możemy przeczytać, że: Etiop(czyk) (gr. *Aithiops* ‘człowiek o opalonym obliczu’, od gr. *aito* ‘palić’), mieszkaniec Etiopii (hebr. *Kusz* ‘ten ze spaloną [słońcem] twarzą’); człowiek, o którym mowa w Dz 8,26–39), to najprawdopodobniej Żyd (od VII w. p. Chr. w Etiopii żyło wielu Żydów), dworski urzędnik królowej, zarządca jej skarbcza, który nawrócony przez Filipa, diakona, w drodze z Jerozolimy do Gazy i przez niego ochrzczony (być może przy źródle w dzisiejszym Ain-Dirne, 7 km od Hebronu);³

¹ Na temat przekładów wykorzystanych do badań zob. m.in. Kossowska 1968; Pietkiewicz 2016.

² Tekst grecki i łaciński za: NA. Skróty tytułów ksiąg biblijnych za BT.

³ W legendach śródziemnomorskich i geografii mitologicznej Etiopię utożsamiano z krańcem Ziemi, a najczęściej wymienianą cechą Etiopczyków w litera-

Kandake (gr. *Kandake*) to imię dynastyczne władców królestwa Nubii lub Etiopii (Etiopią albo Nubią nazywano wszystkie królestwa położone na południe od Egiptu). Kraj ten był rządzony przez dynastię dziedziczną w linii żeńskiej, przy tym każdą królową nazywano *Kandake*, podobnie jak władcę Egiptu – *faraonem*, a władcę Rzymu – *cesarzem*;

Szymon, zwany Niger (hebr. *Shimeon*, *Shimon* lub *Szemael* ‘Bóg mnie wysłuchał’, ‘wysłuchanie’, gr. *Symeon*, *Simon* ‘człowiek płaskonosy’, gr. *Niger* ‘czarny’), był jednym z pięciu „proroków i nauczycieli” Kościoła antiocheńskiego. Nie jest wykluczone, że łaciński przydomek *Niger* został mu nadany ze względu na kolor skóry, co wskazywałoby na jego południowe, a może nawet afrykańskie pochodzenie.

W przekładach XVI- i XVII-wiecznych mamy do czynienia z następującymi ekwiwalentami:⁴

Ia: gr. Αἰθίοψ, łac. Aethiops

1. *Murzyn rzezaniec* [BL], *mąż murzyn rzezaniec* [NTSz, BB, NTB, BG],
2. *Etyopczyk rzezaniec* [NTCz], *Etyopczyk *w greckim stoi Eunuchus co się właśnie rozumie rzezaniec* [BBrz], *Aethyopianin* [NTW], *mąż Aethyopianin rzezaniec* [BW],
3. *Murzyn podkomorzy *mąsz Etyopczyk rzezaniec* [NTM];

Ib: gr. βασίλισσα Αἰθίοπων, łac. regina Aethiopum

1. *Krolowa Murzyńska* [NTM, NTSz, BL, BB, NTB, BG],
2. *Krolowa Aethiopska* [NTW], *Krolowa Etyopska *tym imieniem pospolicie nazywaią wszytki Krolowe Etyopskie* [BBrz], *Krolowa Etyopska* [NTCz], *Krolowa Aethyopska* [BW];

Ia: gr. Νίγερ, łac. Niger

1. *Simon który przeziwan był czarny* [NTSz], *Symon ktorego przezywano czarnym* [BL], *Symon ktorego zwano Czarny* [BBrz],
2. *Symeon ktorego zwano Nigrem* [NTCz], *Symon [Symeon] ktorego zwano Nigrem* [NTW], *Symon nazywany Niger* [BB], *Symon ktorego zwano Niger* [BW, BG],
3. *Simon przezwiskiem Niger *ktorego zowią czarny* [NTM], *Symon nazwany Niger *to iest czarny* [NTB].

Z obserwacji materiału średniopolskiego można wyciągnąć następujące wnioski. Formy *Etyjopczyk*, *Etyjopianin* i derywat przymiotnikowy *etyjopski* wystąpiły w przekładach ks. J. Wujka [NTW, BW], korzystają

turze żydowskiej i grecko-rzymskiej [też w *Starym Testamencie* Jr 13,23] była ich ciemna skóra [zob. Keener 2000, 255].

⁴ Pełne zestawienie wszystkich ekwiwalentów zob. *Aneks*. Materiał przytaczam w transliteracji, a fragmenty poprzedzone asterykiem pochodzą z glos marginesowych w poszczególnych przekładach.

jącego z *Wulgaty* oraz tłumaczonych z greki NTCz i BBrz, a w wypadku NTM – w głosie marginesowej. Podobnie leksemy *Murzyn* // *murzyn* i *murzyński* pojawiły się w dawnych tłumaczeniach, zarówno opartych na greckim oryginale [teksty Szymona Budnego – BB i NTB oraz BG], jak i na *Wulgacie* [NTSz, BL]. Obie formy wykorzystał autor innowierczego przekładu NTM, przy czym w tekście głównym zastosował rzeczownik *Murzyn*, etnonim *Etyjopczyk* wysunął na margines. Żaden z autorów nawróconego Etiopczyka ani etiopskiej królowej nie określił przy użyciu substancywizowanego przymiotnika *czarny*, *czarna*. Warto odnotować konsekwencję tłumaczy okresu średniopolskiego, polegającą na unikaniu różnych form w bliskim sąsiedztwie. Jeśli więc ktoś zdecydował się na użycie rzeczownika *Murzyn*, to również królową Kandake określił pochodnym od niego przymiotnikiem. Analogicznie rzecz wygląda w odniesieniu do drugiego z wykorzystanych w obrębie przywołanej tu lokalizacji gniazda słowotwórczego.

Oboczność *Murzyn* // *Etiop(czyk)* w ekscerpowanych przekładach ma głębsze źródło. Hebrajczycy Etiopię nazywali *Kūš*, a jej mieszkańca od koloru skóry – *kūšī* ‘czarny’ (pl. *kūšim*).⁵ W *Septuagincie* nazwę tego kraju oddano jako *Aithiopia*, a jej mieszkańca określono mianem *Aithiops*. Formy te przejęła *Wulgata*. Z badań I. Kwileckiej [2001] wynika, że w dawnych przekładach *Biblii* na języki narodowe (m.in. polski, czeski, francuski) jedni tłumacze, nawiązując do tekstu hebrajskiego, tłumaczyli za pomocą leksemu wskazującego na barwę czarna, inni adaptowali grecką i łacińską formę *Aithiops*, a jeszcze inni translokowali nazwę hebrajską – *Kuszyta*.

W wypadku przydomka, przezwiska Szymona dominuje tendencja do wykorzystania translokowanej formy obcej *Niger*. Rodzimy przymiotnik *czarny* został wykorzystany wyłącznie w trzech przekładach (dwóch opierających się na *Wulgacie* – NTSz i BL oraz jednym opartym na tekście greckim – BBrz). W dwóch tłumaczeniach (NTM, NTB) leksem *czarny* pojawił się jako glosa marginesowa objaśniająca użytą w tekście głównym formę obcą. Jednak żaden z tłumaczy nie zdecydował się określić rzeczowego Szymona za pomocą nominacji *Murzyn*. I w tym wypadku trudno wskazać jakieś zależności, które wynikałyby ze strategii translatorskiej, z przekonań ideowych autorów czy z podstawy tłumaczenia. Obie formy wystąpiły bowiem zarówno w tekstach opartych na *Wulgacie*, jak i na oryginale.

Na wybrane przez dawnych tłumaczy nominacje spójrzmy przez pryzmat ustaleń leksykograficznych. W tym celu odwołamy się do słowników etymologicznych oraz historycznych, które dokumentują nie tylko

⁵ Nazwy *Etiop* (wraz z wariantami słowotwórczymi) i *Murzyn* pojawiają się także w *Księdze Jeremiasza w Starym Testamencie*; por. Jr 13,23.

leksykę średniopolską, ale także późniejszą (ale nie współczesną).⁶ Pozwoli to ukazać zarys podstawowych zmian w semantyce interesujących nas leksemów na przestrzeni dziejów polszczyzny. W konsekwencji uzyskamy istotny kontekst dla translatorskich wyborów, które obserwujemy we współczesnych przekładach NT.

Rzeczownik *Murzyn* ‘człowiek należący do rasy czarnej’ to według Wiesława Borysia książkowe zapożyczenie ze stcz. *Muřín* // *můřěnín* ‘ts.’, por. cz. przest. *mouřenín* ‘ts.’, slc. przest. *murín* ‘ts.’, co przejęte z łac. *Maurus* ‘Maur, północnoafrykański murzyn’, które pojawiło się w polszczyźnie dla potrzeb przekładu *Biblii* [SEBor]. Aleksander Brückner leksem ten wywodzi z niem. *Mohr*, to zaś z łac. *maurus* ‘czarny’ [SEBr], a Andrzej Bańkowski przypuszcza, że może to być zapożyczenie wędrownie z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, „gdzie powstało jako typowo przekładowe słowo biblijne (= gr. *Aitíps*, adi. *Aití-ops -opos* ‘ciemnolicy, o ogorzałej od słońca twarzy’, por. gr. *aitós* ‘ogorzał’, *aitálē*, *aithalos* ‘sadza’ itp.; od sb. †*murь -if* ‘ciemność, coś ciemnego’, collect. ‘ludzie ciemnoskórzy’, od adi. †*murь* // †*xmurь* // †*smurь* ‘ciemny’) [SEBań].

W Sstp konteksty wyekscerpowane z ówczesnych przekładów *Biblii* (*Psalterza floriańskiego*, *puławskiego* i *Biblii szarospatackiej*) potwierdzają ograniczony ówczesnie zasięg stylistyczny leksemu *Murzyn* ‘ciemnoskóry mieszkaniec Afryki, *Aethiops*’, np. „Przydø poslowe z Egipta, murzinowe preidø røky iego bogu (*Aethiopia praeveniet manus eius deo*)” [Fl 67,34], [sim Puł]; „Moszely mvrzyn (*Aethiops*) przemyenyycz scorø swø” [BZ Jer 13,23]. Wyłącznie w stylu biblijnym funkcjonował wtedy również derywat przymiotnikowy *murzyński* ‘związany z ciemnoskórymi mieszkańcami Afryki, *Aethiopicus*’ [Stp.].

Poza literaturę biblijną jednostka *Murzyn* i jej derywaty (*Murzynka*, adi. *murzyni*, *murzyński*) wychodzą w polszczyźnie renesansowej. SXVI notuje interesujący nas rzeczownik przede wszystkim jako nazwę etniczną ‘człowiek o ciemnej skórze, mieszkaniec Afryki, zwłaszcza Abisyńczyk lub Maur’,⁷ obecną w różnych typach tekstów (zarówno religijnych, jak i świeckich), np. „która też [cholera] w cieplejszych krainach czyni włosi twarde, iako są v murzinow” [GlabGad A8v]; „wspomnićiesz sobie / / iako Filip Apostoł święty / onego Murzyná starostę Krolowey Kándáces okrcił?” [KrowObr 83v]; „Przestrássył Pan Bog ony Murzyny [*Aethiope*; *AEthiopiány* WujBib] przed Asą” [Leop. 2.Par 14/12, 2 Par 14 arg, 12 [2 r.]]. Rzeczownik ten wchodził wówczas w skład szeregów synonimicznych typu *Murzyn*, (*abo*) *Cygan(in)*, *czarni ludzie abo Murzynowie*, *Etyjop to jest Murzyn*, *Maurowie albo Murzynowie*, *Nigryta to jest Murzyn*.

⁶ Na temat semantyki ekwiwalentów należących do pola <osoba rasy czarnej> w przekładach współczesnych zob. Zarębski – w druku.

⁷ Por. znaczenie 2. ‘chrześcijanin kościoła etiopskiego w obrządku koptyj-skim’ i 3. n. loci ‘Etiopia’: „Etiopya tho iest Murzyny” [BielKron 270v] [SXVI].

Warto zwrócić uwagę na przysłowia oparte na porównaniu z członem *murzyn*, w których można by się dopatrywać żartobliwych, a w związku z tym pewnie ujemnych sensów, np. „A ták to iest trudna / iako Murzynowi omyć czarność swoje” [CzechRozm 34v, ModrzBaz12] (też wyrażenia *czarny (być) jako (a. by) Murzyn, gorący* [= zamieszkujący ciepłe kraje] *Murzyn, Murzyn słońcem przypalony, zafarbowany*) oraz znaczenia metaforyczne ‘czarny, odrażający stwór; wyobrażenie diabła’, np. *czarni murzynowie straszliwi* z pism P. Skargi.

Wiele poświadczeń użycia leksemu *murzyn* znajdziemy w kartotece SXVII/XVIII, np. „Rzymianie / nigdy wszystkiey Afryki / nigdy wszystkiey Azyiey podbić nie mogli / nigdy do Murzynow ábo Abyssinow nie zachodzili” [Birk.Niedz. 1623, s. 145], przy czym sporo kontekstów zawiera element wartościujący negatywnie, np. „*Murzyna myć o rzeczy niepodobney y ná którą się dawno i próżno sadzić*” [Dan. Dict. II, 244], „Znamię Krzyżá Ś. ná czele swym położył / y zaraz tym obrzydłych onych Murzynow hufy rospędził” [At.Kaln. Cuda Kijów 1638, s. 3], „Tedy mu się pokaże raz Murzynem brudnym, / Drugi mu raz się stawia harcerzem obłudnym” [M.Kulig.Król. 1638, 278]; „szpetna Murzynka” [MikućSilva 1733, 233]. Warto dodać, że w piśmiennictwie z tego czasu (m.in. w *Pieśni o zajączku Hiacynta Przetockiego* czy XVIII-wiecznych *Nowych Atenach* Benedykta Chmielowskiego) odnotowano również – najprawdopodobniej ze względu na synonimiczny charakter względem leksemu *czarny* – jednostkę *Murzyn* w funkcji zoonimu, jako imię psa [Kart SXVII/XVIII].

Podobny stan można zaobserwować w materiale SL, por. konteksty neutralne, np. „Nigrycykowie abo murzyny, nazwisko, które dajemy narodom czarnym, mieszkającym w Nigrycyi, Gwinei, Abissynii i innych pogranicznych krajach” [Dyk.G.2, 218], „powszechnie tak [Murzynami R.Z.] nazywamy ludzi czarnych, z krajów południowych pochodzących” [Kras. Zb.2,210], „Etyjopy my pospolicie murzyny nazwiem” [Budn. 1 Chron.] i użycia żartobliwe, odsyłające do czarnego (ciemnego) koloru skóry Murzynów, np. „Murzyna trudno obmywać” [Sk.Dz.558], „Często gniew ich hamował sam ociec chudzina, Nic nie wskórał, tak właśnie, jakby mył murzyna” [Zab. 16, 239], „Nie pomoże, przypowieść starodawna mówi, Czarnemu z przyrodzenia woda murzynowi” [Pot.Pocz.570], „Murzyni i murzynki, przeniesieni nawet do krajów najzimniejszych, dzieci mają czarne” [Mon.70,19] czy powszechnego wówczas traktowania przedstawicieli tej rasy jako służących, np. „Murzyn służący n.p. Co to ludzi asystować mi będzie: lokaje, strzelcy, hajduki, pajuki, murzyni, laufry” [Teat. 55].

Bez kwalifikatorów rzeczownik *Murzyn* (i pochodne *Murzynka, Murzynek, Murzynię, murzyński, murzynów, murzyniarz* ‘ten, co handluje Murzynami’ – SW) notują również SWil i SW: ‘człowiek czarny z południowych krajów, Negr; człowiek rasy czarnej’, ale przytoczone w obu słownikach konteksty odsyłają do raczej negatywnych aspektów związanych z postrzeganiem osób czarnoskórych, np. barwa skóry: „Czarny jak Mu-

rzyn” [SW], w tym też przede wszystkim użycia żartobliwe, np. „Próżno myjesz murzyna” [SWil], „Nie pomoże Murzynowi mydło” [SW], niewolniczo: „Handel murzynami” [SWil], „Obchodzi się ze mną jak z Murzynem, a odstręczyć nie mogła” [Krasz.] (= jak z niewolnikiem). Sporadycznie tylko trafiają się poświadczenia z użyciami neutralnymi, np. „Z legją Dunaju tam wódz Murzyny gromi” [Mick.] [SW]. Co ciekawe, leksykony dokumentują poszerzające się stopniowo zjawisko apelatywizacji leksemu bliskiego etnonimom *Murzyn*, *murzynek*, por. bot. *murzyn roślinny* (łac. *Aethiops vegetabilis*), bot. ‘pewien gatunek wodorostu’ – morszczyń pęcherzykowaty, ‘koń z czarnymi nogami i czarną głową’ [SWil], ‘niedźwiadek’ [SWil], ‘gatunek jabłek’ [SW], w grze w karty karc. ‘(w lombrze) trzynaście kart pozostałych od rozdania, stanowiących kupną’ [SW], myśl. ‘młody cietrzew’ [SW]. SW jako pierwszy notuje przenośne wyrażenie *biały murzyn* ‘człowiek ciężko pracujący i wyzyskiwany’, nawiązujące do okresu wyzysku ludności czarnoskórej.

Jeśli zaś chodzi o leksykograficzny portret drugiego z ekwiwalentów wykorzystanego przez dawnych tłumaczy w przytoczonych wyżej fragmentach NT, to warto zwrócić uwagę na następujące fakty. W Sstp jedno z kilku znaczeń jednostki *czarny* ‘niger, ater’ odnosi się do ciała ludzkiego, co zostało zilustrowane cytatem z *Rozmyślenia przemyskiego*: „Dał mi bog ociec jednego syna, a prze tego mam żalność, nędzę i wielką tęsknicę..., ucniłam się czarna i śniada, kako mogę cirpieć śmierci syna mego” [Rozm 527]. Ponadto w okresie staropolskim funkcjonowały liczne odapelatywne antroponimy: *Czarny*, *Czerny*, *Czern*, *Czyrny*, *Czyrn*, a także ich odpowiednik łaciński *Niger* i niemiecki *Schwarz* [SSNO]. SXVI pokazuje znacznie większy zakres łączliwości przymiotnika *czarny* ‘mający barwę czarną lub zbliżoną do czarnej; bardzo ciemny’ w odniesieniu do człowieka (*czarne włosy, oczy, czarna skóra*). Oprócz wielu znaczeń, w tym wskazujących na czarta czy zakonników noszących czarne habity, odnotowano wyrażenia odnoszące się do Murzyna, por. *czarni ludzie* „A gdy tzarne ludzi albo Murzyny we śnie widział / tzarne ssuknie i kápice Mnichom rozdał” [KrowObr 136], *czarny Maur* „Czâsem się puści morzem śrzodoziemnym (...) Do czarnych Maurów / Do Lybyiey pârney” [KlonFlisDv]. Trzeba podkreślić, iż większość przywołanych kontekstów buduje negatywny stereotyp osoby czarnoskórej, por. „y vyrzy wagi / około ktorey nâlewey stronie / stali **czârni murzynowie straszliwi** [podkr. R.Z.]” [SkarŻyw 98], „Tym czasem do onego człekâ (...) przystąpił ieden **czarny sprosny murzyn** [podkr. R.Z.] / y wytnie mu ciężki policzek mowiac” [SkarŻyw 107], „Vzrzał pod gorą bieząc dziwnego człowieka (...) **Brudny / czarny by Murzyn / szpetny/ okopciâły** [podkr. R.Z.]” [RejWiz158].

W materiale SL odniesienia przymiotnika *czarny* do ludzi są również widoczne, por. „Leszek Czarny nazwany, dla włosów tej farby” [Naruszewicz], *czarny chrześcijanin*, także w znaczeniu negatywnej oceny moralnej ‘czarny, brzydki, występny’, por. „Ty rażący oczy moje, uchodź najczar-

niejszy człowieku” [Teat. 2, 73]. Warto dodać, iż można tu zaobserwować rozrost gniazda słowotwórczego przymiotnika. Odnoszące się do człowieka nacechowane negatywnie elementy tego gniazda to: *czerni* w następujących znaczeniach: ‘ludzie czarni’, por. „Melanchlaeni, quos nos *czerni* vocamus, naród u Herodota czarnych ludzi” [Statut Sarnickiego 963], ‘pospólstwo, czarni chrześcijanie’, por. „Zbuntował *czerni* albo chłopów ukraińskich” [Steb. 2, 272], ‘zbuntowane chłopstwo’, por. „Ruszyła się cała wieś na *czerni*” [Oss.Wyr.], *czerniec* w ogólności ‘człowiek czarny’, por. „Czerniec, co z piekła powrocił” [Rey Wiz. 159]. Odnotowano również znaczenia neutralne, ale stylistycznie ograniczone, np. *czerniec* ‘w czerni człowiek, ubrany czarno; zakonnik czyli mnich (prawosławny)’, ogólnie ‘pop, mnich’. Spośród innych derywatów pochodzących od przymiotnika *czarny* w SL wymieniono *czarnucha*, *czernucha*, zdrob. *czarnuszka* ‘miano co się daje czarnym krowom i kozom’; też w znaczeniu botanicznym *czarnucha*, *czernuszka* ‘nigella’ [SL]. SWil notuje adi. *czarny* w odniesieniu do człowieka jedynie w kontekście negatywnej cechy moralnej. Wyrażenie *czarny człowiek* ‘Murzyn’ zostało udokumentowane w SW.

Pierwsze ślady funkcjonowania jednostki *czarny* w użyciu rzeczownikowym można dostrzec w dobie średniopolskiej, por. *czarny* ‘czart, diabeł’ z cytatem z *Pamiętników* J.Ch. Paska [SXVII/XVIII], przy czym trzeba powiedzieć, że ani SXVII/XVIII, ani SWil, ani SW nie notują substancywizowanego przymiotnika *czarny* w odniesieniu do Murzyna.

W wypadku zaś kolejnego z interesujących nas ekwiwalentów tłumaczeniowych – etnonimu nazywającego mieszkańca Etiopii, warto wskazać na fakt słowotwórczy, związany z użyciem synonimicznych względem siebie przyrostków, tworzących nazwy mieszkańców w dawnej polszczyźnie. Warianty *Etyjopczyk* // *Etyjopianin*⁸ odzwierciedlają rywalizację sufiksów *-czyk* i *-anin* w obrębie formacji etnonimicznych w okresie średniopolskim, przy czym już w wieku XVI morfem *-czyk* wzmocnił swoją produktywność kosztem formantu *-(j)anin*. Proces ten nasilił się w wiekach następnych (XVII–XIX) [zob. Sulisz 1969, 291–319; Zarębski 2003]. Formę *Ethiops* – nazwa plemienna Etiopów wywodzona jest ze staroegipskiego *atioban* ‘handlarze kadzidłem’ lub greckiego *Ethiopia* ‘kraj ciemnych twarzy’ (gr. *aitho* ‘palić’, *ops* ‘twarz’) – w funkcji indywidualnego określenia identyfikacyjnego notuje SSNO: „Casimirus III rex Hincowi Ethiopi, advocatiam in oppido Bandzyn ... donat” XIV in. [1358] [Matr IV/3 suppl. 194] (por. *Aetiops* ‘Murzin’ SMącz) [SSNO t. 3; SEMot t. 4].

Obserwacja ekwiwalentów tłumaczeniowych odnoszących się do mieszkańców Afryki w średniopolskich przekładach NT, danych leksykograficznych, a także ustaleń dotyczących wizerunku osób czarnoskórych utrwalonego w dawnym piśmiennictwie [zob. Niewiara 2000, 149–150] skłania do następujących wniosków. Rzeczownik *Murzyn* pojawił się w polszczyźnie wraz z pierwszymi tłumaczeniami *Biblii*, przy

⁸ M. Sulisz [1969] nie notuje żadnej z tych form.

czym początkowo był on – podobnie jak i inne elementy należące do jego gniazda słowotwórczego – neutralny pod względem stylistycznym i emocjonalnym. Jednakże już w XVI wieku, kiedy coraz częściej zaczęto mówić o ludności czarnoskórej, kiedy też niektórzy z podróżujących Polaków mogli nawet zobaczyć człowieka rasy czarnej, zaczyna się kształtować negatywny obraz. Dowodzą tego bezsprzecznie źródła słownikowe, gromadzące leksykę historyczną. Ważnym kontekstem dla poruszanych tu kwestii są obserwacje Aleksandry Niewiary dotyczące obrazu Murzyna w dawnej literaturze pamiętnikarskiej. W wizerunku tym podkreślano aspekt fizyczny, odnoszący się do czarnego koloru skóry, i ekonomiczno-społeczny, wiążący się z niską pozycją tej ludności. Zdaniem badaczki stereotypizację Murzyna z dominującą cechą niższości w drabinie społecznej widać już w pełni w XIX w. [zob. Niewiara 2000, 149–150]. Stereotyp ów znacznie się z czasem pogłębił.

W odniesieniu do analizowanego korpusu nasuwa się istotne spostrzeżenie, że tłumacze okresu średniopolskiego dość swobodnie wybierali ekwiwalent tłumaczeniowy odnoszący się do czarnoskórych mieszkańców Afryki. Jeden z ważniejszych czynników zewnątrzjęzycznych, który determinuje kształt stylistyczny przekładu biblijnego, jakim jest podstawa tłumaczenia [zob. Bieńkowska 2002, 24–33], nie wpłynął tu na translatorskie wybory. Nie zdeterminował ich także czynnik konfesyjny, gdyż te same odpowiedniki mogły być wykorzystane w tłumaczeniach różnych pod względem wyznaniowym. Jedyna prawidłowość o charakterze stylistyczno-pragmatycznym, którą można dostrzec w dystrybucji poszczególnych ekwiwalentów, dotyczy unikania różnych form w bliskim sąsiedztwie. Postępowanie takie pozytywnie wpłynęło na ukształtowanie stylistyczne poszczególnych przekładów. Swobodny wybór jednego ekwiwalentu należącego do pola nazw osób czarnoskórych w pełni natomiast dowodzi, że w początkowej fazie doby średniopolskiej nie były one jeszcze obciążone ładunkiem stylistyczno-emocjonalnym. Sytuacja ta zmieni się w czasach późniejszych.

Bibliografia i skróty

- BB: *Biblia to jest Księgi starego i Nowego Przymierza*. In der Übersetzung des Simon Budny. Nieśwież, Zasław 1571–1572. Herausgegeben von Hans Rothe und Friedrich Scholz. *Księgi Nowego Przymierza Kto pospolicie Nowym Testamentem zową z wielką pracą y pilnym poprawieniem z Greckiego na Polski język przetłumaczone*. Biblia Slavica. Seria II: Polnische Bibeln 1994, Paderborn–München–Wien–Zürich.
- BBrz: *Biblia święta, to jest księgi Starego i Nowego Zakonu właśnie z żydowskiego, greckiego i łacińskiego nowo na język polski z pilnością i wiernie wyłożone...*, Brześć Litewski 1563.
- BG: *Biblia Święta. To jest Księgi Starego i Nowego Przymierza (...), na polski pilnie i wiernie przetłumaczone*, Gdańsk 1632.

- D. Bienkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002.
- BL: *Biblia to jest księgi Starego i Nowego zakonu na polski język z pilnością według łacińskiej Biblii, od Kościoła krześcijańskiego powszechnie przyjętej, nowo wyłożona...*, wyd. III, Kraków.
- P.Cz. Bosak OP, *Postacie Nowego Testamentu. Słownik – konkordancja*, Poznań – Pelplin 1996.
- BT: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, oprac. zespół biblistów polskich pod red. benedyktynów tynieckich, Poznań 1965.
- BW: *Biblia to jest Księgi Starego y Nowego Testamentu: według łacińskiego przekładu starego, w kościele powszechnym przyietego, na polski język z nowu z pilnością przełożone, z dokładaniem textu żydowskiego y greckiego y z wykładem katolickim, trudniejszych mieysc, do obrony wiary świętey powszechney przeciw kacerztwom tych czasów należących; przez D. Iakuba Wvuka z Wągrowca, theologa Societatis Iesu*, Kraków 1599, <http://www.madel.jezuici.pl/biblia/Biblia-Wujka-C.pdf> (dostęp: 11.06.2018).
- KartSXVII/XVIII: *Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII*; <http://rcin.org.pl/publication/20029> (dostęp: 29.05.2018).
- C.S. Keenner, *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, redakcja naukowa wydania polskiego K. Bardski, W. Chrostowski, Warszawa 2002.
- M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań 1968.
- I. Kwilecka, 2001, *Kommentare: Eigennamen [w:] Die Brester Bibel: kulturgeschichtliche und Sprachliche Fragen der Übersetzung [w:] Biblia Slavica*, Hrsg. von H. Rothe und F. Scholz, serie II: *Polnische Bibeln*. Band 2: *BresterBibel 1563*; Teil 1: *Stary Zakon*, Teil 2: *Nowy Testament*, Paderborn, s. 1580–1587 (maszynopis w polskiej wersji językowej s. 155–169).
- NA: *Novum Testamentum Graece et Latine Textum Graecum post E. et E. Nestle communiter ediderunt B. et. K. Aland...*, Stuttgart 1984, Deutsche Bibelgesellschaft; <http://www.nestle-aland.com/en/read-na28-online/> (dostęp: 11.06.2018).
- A. Niewiara, *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX wieku*, Katowice 2000.
- NTB: *Nowy Testament znowu przełożony, a na wielu mieyscach za pewnemi dowodami odprzysad przez Simona Budnego oczyszciony, y krotkimi przypiskami po kraiochob-iaśniony. Przydane też są na końcu tegoż dostateczniejsze przypiski, które kaźdey iakmiarz odmiany przyczyny ukazuia*, tłum. S. Budny, Łask 1574; <http://www.wbc.poznan.pl/Content/120603/index.djvu> (dostęp: 18.06.2018).
- NTCz: *Nowy Testament, to jest wszystkie pisma Nowego Przymierza z greckiego języka na rzecz polską wiernie i szczerze przełożone...*, Raków 1577.
- NTM: *Nowy Testament zupełny. Z greckiego języka na polski przełożony i wykładem krótkim objaśniony...*, Królewiec Pruski 1553, nakładem Jana Seklucjana.
- NTSz: *Nowy Testament polskim językiem wyłożony według (...) łacińskiego tekstu od Kościoła krześcijańskiego przyjętego...*, Kraków 1556, u dziedziców Markusa Szarffenberga.
- NTW: *Nowy Testament w przekładzie ks. dr. Jakuba Wujka z roku 1593, wstępem i uwagami poprzedził ks. dr W. Smereka*, Kraków 1966.

- R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1: *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016.
- SEBań: A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 2000.
- SEBor: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEBr: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- SEMot IV: *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. 3: *Odmiejscowe nazwy osobowe*, oprac. Z. Kaleta przy współudziale E. Supranowicz i J. Szymowej; cz. 4: *Nazwy osobowe pochodzące od etników*, oprac. E. Supranowicz, Kraków 1997.
- SL: S.B. Linde., *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, Lwów 1854–1860.
- SSNO: W. Taszycki (red.), *Słownik staropolskich nazw osobowych*, t. I–VI, Wrocław 1965–1983; VII. *Suplement*, oprac. pod kier. M. Malec, Wrocław 1984–1987; <http://rcin.org.pl/publication/39927> (dostęp: 29.05.2018).
- SStp: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. 1–9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1987, t. 10–11, Kraków 1988–2002.
- M. Sulisz, *Budowa słowotwórcza nazw etnicznych w języku polskim (Formacje z przyrostkiem -‘anin, -ak// -‘ak, -czyk, -‘ec, -ek, -ik// -yk, -in// -yn)*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1969, t. VII, s. 287–341.
- SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927.
- SWil: A. Zdanowicz (red.), *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861; <http://eswil.ijp-pan.krakow.pl/index.php> (dostęp: 19.06.2018).
- SXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–IV red. komitet redakcyjny, t. V–XVII red. M.R. Meyenowa, t. XVIII–XXXIV red. F. Peplowski, t. XXXV–XXXVI red. K. Mrowcewicz, P. Potoniec, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–2012.
- SXVII/XVIII: *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*; <https://sxvii.pl/> (dostęp: 19.06.2018).
- R. Zarebski, *Etonimy i nazwy odetniczne w polskich przekładach Nowego Testamentu*, „Onomastica” 2003, t. XLVIII, s. 45–78.
- R. Zarebski, *Nazwy czarnoskórych mieszkańców Afryki we współczesnych przekładach Nowego Testamentu na tle przemian kulturowych* [w druku].

Aneks

Przekład	Przynależność konfesyjna	Lokalizacja		
		Dz 8,27 gr. Αἰθίοψ, łac. <i>Aethiops</i>	Dz 8,27 gr. βασίλισσα Αιθιοπών, łac. <i>regina Aethiopum</i>	Dz 13,1 gr. Νίγηρ łac. <i>Niger</i>
NTM	protestancki	<i>murzyn</i> (*Etiopczyk)	<i>królowa Murzyńska</i>	<i>Niger</i> (*czarny)
NTSz	katolicki	<i>murzyn</i>	<i>królowa Murzyńska</i>	<i>czarny</i>
BL	katolicki	<i>Murzyn</i>	<i>królowa Murzyńska</i>	<i>czarny</i>
BBrz	protestancki	<i>Etiopczyk</i>	<i>królowa etiopska</i>	<i>Czarny</i>
NTB	protestancki	<i>murzyn</i>	<i>królowa murzyńska</i>	<i>Niger</i> (*czarny)
BB	protestancki	<i>murzyn</i>	<i>królowa murzyńska</i>	<i>Niger</i>
NTCz	protestancki	<i>Etiopczyk</i>	<i>królowa etiopska</i>	<i>Niger</i>
NTW	katolicki	<i>Etiopianin</i>	<i>królowa etiopska</i>	<i>Niger</i>
BW	katolicki	<i>Etiopianin</i>	<i>królowa etiopska</i>	<i>Niger</i>
BG	protestancki	<i>murzyn</i>	<i>królowa murzyńska</i>	<i>Niger</i>

***Names of black inhabitants of Africa in old translations
of the New Testament***

Summary

The author analyses translation equivalents of the names referring to black people (Gr. Αἰθίοψ, Νίγερ, Lat. *Aethiops*, *Niger*) in old Polish translations of the New Testament. He has excerpted translations based on Greek sources as well as on the Latin Vulgate, diversified according to the translation method and religious denomination. The number of the excerpted Polish equivalents (transferred words: 'Niger', adopted words: 'Murzyn' (Negro), and its derivatives, ethnonyms: 'Etiopczyk', 'Etyjopianin' (Ethiopian), native words: 'Czarny' (Black)) have been confronted with the terms accepted in etymological dictionaries and history books. The author concludes that the translators from the Middle Polish period used the translation equivalents referring to black inhabitants of Africa quite freely. The reason for that was that the names 'Murzyn' and 'Czarny' were not burdened with such a stylistic and pragmatic load in the Old Polish language as they are in Modern Polish.

Keywords: translation studies – translations of the New Testament in the 16th and 17th c. – translation rules – stylistic and pragmatic criteria – equivalents of the names of black inhabitants of Africa.

Adj. Monika Czarnecka